

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№44
(19234)

2019 чылдың
апрель 23
вторник

Хүннүң үнери — 05:06
Ажары — 19:51
Хүн дурту — 14:45

Садар өртээ хостуг 12+

Койлуг кижиге каас, инектиг кижиге тодуз

ТӨЛЕВИЛЕЛДИҢ АЧЫЗЫНДА КҮЗЕЛИВИС БҮТКЕН

Ай-Мерген, Федосья Тулуштар.

лусчу чогаадылга бажыңыга
як малчыннарның I шуулганы
ель 19-та эрткен. Аңаа муңчу
чыннар, көдээ ишчилер, аныак
тагжылар, тараачын-арат ажил-
ларының баштыңары, эртемден-
иришкен. Шуулганның киржикчи-
инге ТР-ниң көдээ ажил-агый бол-
ааш-чем сайыды Эртине Даңзы-
к, ТР-ниң Хөй-ниити палатазының
азы Чимит-Доржу Ондар байыр
рген.
еспубликада мал-маганның баш са-
стуреринче угланган төлевилелдер
зыралда чедишкенин боттанып

турарының ачызында бо чылын шээр
малдың саны 1 сая 148 муң, бода мал
168 муң, чылгы мал 80 муң алып турарын
Эртине Даңзы-Белек онзалап демдег-
лээн. Оон аңгыда бедик көргүзүлгелер,
төлевилелдин негелделерин күүсеткен
аныак малчыннарны яамы деткип, хүн
батареяларын белекке берген. Кыш-
тагжыларга 200 төрүүр хой азы өшкүнү,
геррефорд болгаш симменталь уксаалыг
инектерни тус-тузунда дамчыткан. Бо
чылын экологтуг арыг хой эьдин респуб-
ликадан дашкаар садып-сайгарарынче
угланган ажилды күштелдирерин база
сайыт чугаалады.

“Аныак өг-бүлөгө — кыштаг” губернатор
төлевилелди үш чыл ажыг үе дургузунда
боттандыргаш, 2018 чылдың киржик-
чилери-биле кады, 313 чаа арат ажил-
агыйларны тургускан. Араттар-биле кады
700 ажыг кижиге ажилдап турар. Бажың-
балгаттыг болгаш кажаа-хораалыг мал-
чын турлагларны туткан. 28 муң гектар
октаттыг көдээ ажил-агый черлерин
ажылгалче кириген. Бо чылын 100 ажыг
аныак малчын өг-бүлө немежир.

Төлевилелдин чорудуу-биле малчын-
нарга социал хандырылганы база органи-
застан. «Кадыкшылдыг оруу» губерна-
тор төлевилели-биле кыштагжыларның
кадыкшылын шинчээн. Киржикчилерин
чаштарын уруглар садтарында тургузуп,
2018-2019 өөредилге чылында Улуг-Хем
кожууннуң Ийи-Тал суурда чаа школа-
интернатка өөредип кириген. Оон аңгыда
уругларны кадыкшылын быжыктырып,
дыштандырган.

“Тываның аныак малчыннары” деп
хөй-ниити организациязы 2017 чыл-
дың ноябрь айда тургустунган, “Аныак
өг-бүлөгө — кыштаг” губернатор төле-
вилелин киржикчилери ында хаара тут-
тунган. Оон удуртукчузу Алдынай Янчат
кыштагжыларның тургустунуп келген
айтырыгларын шиитпирлээри-биле ТР-
ниң Көдээ ажил-агый болгаш ааш-чем
яамызы, кожууннарның көдээ ажил-агый
эргелелдери-биле сырый харылзаалыг
ажылдап турар. Президентиниң гранты-
лар фондузундан 498 муң деткимчени
ап, аныак малчыннарның I шуулганын
эрттирип, бедик көргүзүлгелер кыштаг-
жыларны шаңнап-мактаан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-
оол чоогунда суг чок черлерде малчын
коданнарның суг айтырын онза хынал-
дада алган. Кудук казар айтырыгны шиит-
пирлеп турар. Төлевилелди боттандырып
эргелээнден бээр 75 ажил-агый кудук кас-
тырар күзелин илереткен. Амдызында
36 аалда кудуктуң турар черин өрүмнөп
каскан.

(Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүң медээлери

АНЫЯКТАР ЧАЗААН ТУРГУЗАР

2019 чылдың апрель 3-те үнген 72 ду-
гаарлыг «Тыва Республикага Аныяктар ча-
заан тургузар дугайында» Тываның Чазак
Баштыңының Чарлыг езугаар VI Аныяктар
чазаның составын тургузар талазы-би-
ле мөөрей чарлаттыганы. Ону Аныяктар
херектериниң талазы-биле департамент,
ТР-ниң Чазак Баштыңының Администра-
циязы болгаш ТР-ниң Чазаның Аппарады
эрттирип турар. Мөөрейге 18-тен 35 хар-
лыг Тыва Республикада чурттап турар
РФ-тиң хамаатызы кирип болур.

ПАРЛАМЕНТИЛЕРНИҢ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАЗЫ

Тываның Дээди Хуралының Даргазы
Каң-оол Даваа биле Томск облазының
Думазының Даргазы Оксана Козловская
ийи парламентиң аразында кады
ажылдажылгазының дугайында чөпшээ-
режилгеге атты салган. Бо чылын ка-
йызы-даа парламент тургустунганындан
бээр 25 чыл оюн демдегеп эрттирип
турар. Юбилейлиг чылда коллегалар
бот-боттарынга байыр чедирип, кады
ажылдажылганы моон-даа соңгаар улам-
чылаарын дугурушкан.

«ТУВИНСКАЯ ПРАВДА» СОЛУН 95 ХАРЛААР

Тыва Республиканың парламентазында
база бир көскү черни ээлеп турар хоочун
солуннарның бирээзи «Тувинская правда»
бо чылдың июль 24-те 95 харлаар. Ырак-
кы 1924 чылда эң баштайгы үндүрүлгези
«Красный пахарь» деп аттыг үнген. Ол
үеден бээр барык чүс чыл дургузунда тура
дүшпейн, бо хүннерге чедир орус дылда
республика чергелиг улуг солун номчукчу-
ларынга шынчы болуп арткан.

КЫЗЫЛДЫҢ ХЛЕВИ РОССИЯ ЧЕМПИОНУ

Красноярск хоорайга хлеб быжыра-
рынга Россия чергелиг ажык чемпионат
болган. Оон жюри кежигүннери Гер-
манияның, Францияның, Россияның
хлеб быжыраарында бедик мергежилди,
делегей чергелиг алдар-аттыг профес-
сионалдар болган. Мөөрейге беш ко-
манда киришкен. Чемпионат үезинде 8
шак дургузунда янзы-бүрү хлеб аймаан
чонга көзүлдүр быжырган түңнелинде
«Эң дээр тараадан быжырган хлеб» деп
номинацияга Тыва Республиканың Кызыл
хоорайдан «Хлебокомбинат» бүдүрүлгези
тиилекчи болган.

2437 ШООДАЙ БОКТУ ҮНДҮРГЕН

Кызылга «Ногаан час» экологтуг акция-
га 1000 эки турачы волонтерлар киришкен
болгаш «Доңмас-Сугнуң» эриин боктан аш-
тап-арыглан. Ниитизи-биле 2437 шоодай
бокту чыып, автомашинага үндүр сөөрткен.
Субботнике шупту 50 хире организация,
бүдүрүлгелер киришкен. Овааландыр чыг-
лы берген бок, чурттакчы чон контейнерлер
чагыдып албаанын херечилеп турар. Ол
хүн акцияга Доңмас-Сугнуң чанында чурт-
такчылыг бажыңнарның чурттакчылары
чаңгыс-даа кижиге киришпээн.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

«Шын» солунуң 2019 чылдың чагыдыл-
газы Тываның бүгү почта салбырларында
бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шын-
ны» үезинде чагыдып алырынче респуб-
ликаның ырак-чоок булуңнарында чурттап
турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилери-
висти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Чагыдылга-2019

Эргим эш-өөр! Ынак солунуңарны
бажыңдан-даа үнмейн, чагыдып алыр чаа
арга база тыттып келген. Чүс-чүс километр
ыракта чурттап турар чоок кижилеринерге,
эштеринерге белек кылдыр, podpiska.pochta.ru сайтыны таварыштыр солунну
чагыдып берип болур силер.

	ИНДЕКСТЕР	1 айда	3 айда	6 айда
Хууда чагыдыкчылар	П6855	167,39	502,17	1004,34
Бүдүрүлгелер болгаш организациялар	П6860	175,44	526,32	1052,64
Редакциядан чагыдарга	—	96	288	576

Солун дамчыштыр чарлалдар, байыр чедиришкенин төлевирлиг кылып болур.

Электроннуг почта: reklamashyn@mail.ru. Тел. 8-923-552-20-70.

Солунну чийк өртөккө чагыдып алыр арганы эрттирбе! Чагыдылгаже далаш!

Чазак Даргазы социал четкилерде

ДЕМНИГДЕ АЖЫЛ ЧОГУНГУР

Кандыг-даа эрге-чагыргага удур-дөдир билииштин, хүндүткел, дем чокта ажил чогувас дээрзин удуртукчу кижилерүзү билер. Тываның Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың Тус черниң бот-башкарылга органнарының хүнүнде чон-биле сырый харылзаалыг ажилдап чоруур тус чер удуртукчуларынга байырын чедирген медээзин социал четкилерге салган.

«Тус черниң бот-башкарылга органнарының хүнү дээрге чаала 7 дугаар чыл демдеглер турарывыс анык байырлалы-выс чүве. Бо дээрге чон биле эң-не сырый харылзаалыг кады ажилдап турар улуска – тус чер чагыргаларыга хүндүткелдин демдээ-дир. Оларның кылган ажилының түңнелдери-биле ниити эрге-чагырганың ажилын үнелээр болгай.

Хөй-ниитиниң аргыжылга транспорту, парктар болгаш сесерликтер, чаагайжыдылга ажилының системазы, хоорай, суурларның девискээр арыглаашкыны, оруктарның байдалы, чырык хандырылгазы – бо-ла бүгү кижилер бүрүзүнүн амыдыралында чедимчелиг байдалды тургузуп турар көргүзүлгелер болгай. Коллегаларым, кожуун

чагырыкчылары чонунун аргасүмезинге, күзүшкүннеринге даянып алгаш, ажил-агыйын чорудуп турарын деткип тур мен. Мында хоорай чагыргазы мурнуку одурда. Карим Байлак-оолович, эр хей! ВКОНТАКТЕ-де аңгы бөлүк тургузуп алганы чөптүг болуп тур. Ында бижип турар чонунун дилээ, күзүшкүннерин хүнүнүң-не хайгаарап, болдунар шаанче харыыларны берип турары эки-дир. Бо дээрге чугула айтырыг болгай.

А бо чүгле тус чер чагырыкчыларының байырлалы эвес болдур ийин. Бо байырлал кандыг-ла бир нарын айтырыгны шиитпирлежиринге дуза кадарындан чалданмас бүгү чурттакчыларның база байырлалы-дыр. Олар субботниктерже үнүп, ДНД-биле хайгып ажилын чорудуп, бажыч чанының байырлалдарын органиастап турарлар. Мындыг идепкейжи чурттакчыларның ачызында башкарыкчы компанияларның ажилын экижидеринге, подъездилерни чаартыры, огород-сад ажилынче кожаларын хаара тудары дээш өске-даа ажилдар чогуунур болуп турар. Силерге четтирдим! База катап байырлал-биле! Тус черниң бот-башкарылга органнарының хүнү-биле!»

ТЫВАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИ ДЭЭШ

Бо хүннерде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга баштапкан чазактың командазы Москвада бистиң республикавыстың хөгжүлдөзү дээш бүгү-ле болдунар аргаларны ажылдап, күжениш-кинниг ажилдап турар. Ол дугайында бодунун блогунда Шолбан Кара-оол мынчаар бижээн.

«Бөгүн Москвада бистиң чазактан бүдүн команда чедип келдивис. Федералдыг министерстволардан коллегалары-выс-биле кады Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдөзүниң дүргедеткен хевириниң комплекстиг планын белеткээри көрдүнүп турар. Д.А. Медведевтиң даалгашы-биле ону апрель төңчүзүгө чедир дооскан турар ужурлуг бис. Ынчап кээрде бүгү кабинеттерде Камгалал яамызы, Саңхөө, Транспорт, Энергетика, Экономикага сайзырал яамыларының база РЖД-де бо хүннерде Тыва Республика сайгарар айтырыгларның аразындан бирги ээлчегде турар. Бүгү төлөвилелдерниң боттанышкынын чедип

алырының аргаларын өөренип көрүп, ооң иштинде Кызыл — Курагино демир-орук тудуунун база бо бүгүнүң акшаландырышкынын дилеп тывары дээш оон-даа өске айтырыглар-дыр.

Улаштыр федералдыг чазак планны бадылаар. Бо ажилдың түңнели чүгле биске эвес, а өске регионнарга база чугула дээрзин айтыр апаар. Чүге дээрге Тыва бо төлөвилелде федералдыг бюджеттен өске регионнарны база немей акшаландырыларынче кыйгырып, чаа базым чорудуп турар полигон кылдыр үнүп келген. Кысказы-биле чугаалаарга, ол аргалар мындыг барымдаларны көрүп турар, чижээ, девискээрниң херек кырында орулгалыг кезээ, ол ышкаш оларның бурунгаар сайзыралдыг экономикактиг угланышкыны. Олар сайзыралче кирилдини өзүлдөзүн көрүп турар, чүнүң-даа мурнунда бүдүрүкчүлүг баазаже болгаш инфраструктураже азы өскээр чугаалаарга, регионнарга боттары акша-хөреңги ажилдап алыр арганы берип турар».

Тыва парламентаризмниң төөгүзү

ТЫВА АРАТ РЕСПУБЛИКА ҮЕЗИНД

1921 чылдың август 13-15 хүннерде Танды кожуунун Суг-Бажы деп черге бүгү Тываның шуулганынга Тыва Арат Республиканы үндөзилеп тургусканы, ооң-биле кады ТАР-ның баштайгы Үндөзин хоойлузун (Конституциязын) хүлээп алганындан тыва парламентаризмниң төөгүзү эгелзэн.

Тыва күрүне эге дээрзинде парламент республиказы кылдыр тургустунуп эгелзэн. Шупту кожууннарның төлээлери бактаап кирген Улус Хуралынга ТАР-ның хоойлужудулга болгаш күүседикчи эрге-чагыргазы чагыртып турган. Сөөлзүреди Улус Хуралын Улуг Хурал кылдыр эде адаан. Улуг Хуралдың баштайгы хуралы 1923 чылда болган. Аңаа анык тыва күрүнениң ийги Конституциязын хүлээп алган. Ооң онзагай талазы — хамаатыларның соңгуур эргезин доктаатканы. 20 хардан өрү назы-харлыг кижилер шупту соңгуур эргелиг болган. Ынчалза-даа Конституцияның 4-кү чүүлүгө хүрээлерниң хуурактарын болгаш чөнүк кижилерниң соңгуур эргезин кызыгаарлаан.

1923 чылда хүлээп алган Конституция өзугаар ТАР-да бүгү эрге-чагырга Улуг Хуралдың эргезинге турган. Ону чылда чаңгыс катап чыгаш, аңаа күрүне чергелиг шупту айтырыгларны шиитпирлеп, хуралдар аразында үеде күрүнени башкарап бүрүн эргелиг чазакты база соңгууп ап турган.

Тыва Арат Республиканың сайзыраарына 1924 чылдың октябрь 6-да эрттирген ийи дугаар Улуг Хурал база бир идигни берген деп болур. Ол хуралга хүлээп алган Конституцияга күрүне эрге-чагыргазының төп болгаш чер-черлерде органнарының тургузуун элзэн илеси-биле то-

даргайлаан. Дээди эрге-чагырга Улуг Хуралдың (парламентиниң) эргезинге хамааржыр, а ооң доктаамал ажилдаар органы — Биче Хуралдың Президиуму. Президиумнун даргазынга эң-не баштай Куулар Дондук Дажы оглу соңгуттурган.

Эрге-чагырга органнарынче соңгулдалар хөй чадалыг апарган. Сумуларның хуралдарына суму чагыргазының удуртукчуларын болгаш Улуг Хуралдың делегаттарын соңгууп турган. Биче Хуралдың кежигүннериниң аразындан чазактың кежигүннерин соңгууп алыр кылдыр доктааткан. ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелин күүседикчи эрге-чагырганың дээди органы кылдыр быжыглаан. Сайыттар Чөвүлелиниң составына чазактың кежигүннери кирип турган.

1921-1930 чылдарда ТАР-ның дөрт Конституциязын хүлээп алган. Ону анык тыва күрүнеге конститутуг тургузугнуң дүрген быжыгып, парламентиниң хөгжүп турганы-биле база тайылбырлап болур. Конституцияга хоойлунун эрге-чагыргага эң күштүүн быжыглаан: Улуг болгаш Биче хуралдар республиканың чазаан тургузуп, ооң шиитпирлерин күш чок болдуруп кааптар эргелиг турган. А ол дээрге ынчангы үеде Тыва Арат Республикага парламентаризмниң эге базымнары быжыг турганының херечизи-дир.

Анык тыва республиканың баштайгы чылдарында эрге-чагыргага элзэн эртем-билиг дүжүмөттөр колдап турган болза, араттарның үжүк-бижикке өөренип, күрүне айтырыгларынга шору билиглерлиг апар чыдары-биле холбаштыр бөдүүн араттарның аразындан үнген кижилер ТАР-ның эрге-чагырга органнарына көвүдөп, дүжүмөттөри чоорту үндүр кызып эгелзэн. Харын-даа мы-

рыңай оларны эрге-чагырганың «арыглан» чыагының төлээлери да дадып, байларның лама хамнарның соңгуур казаан. Ол дээрге 1930-да кедерзэн репрессия эгези болган.

Совет Россияның коммунист партиязының чазаланга болгаш Т. революстуг намынга күштелгени-биле хол коммунист үзел-бодугиидеп, Тыва Арат Республикага элзэн сайзырай парламентаризмни сы эгелзэн. Тыва күрүнеге дүжүмөттөр коммунист тургустунуп, Тываның ре туг намы эрге-чагырга гидзэн. Парламентаризм үндөзининге тыва күр хөгжүдүп турган ол үениң чы үзел-бодалдыг удурткы репрессияга тавары нар. Тыва Арат Республика үндөзилекчилериниң Б. Моңгуш Буян-Бадырды Биче Хуралдың баштайгы галары Куулар Дондук, Нимажап, Адыг-Түлүш чик-оол дээш өскеле репрессияларның баш чалгыныга амы-тынында ырганнар.

Тыва күрүнеге парламентаризмни хөгжүдөриниң чадазынга турган Тыва Республиканың Улуг Хуралының кежигүннери, үени-биле алыр болза, таттар боттарының төө үүлө-хөзүн боттандыры дааннар. Анык тыва күрү хөгжүлдөзүгө, тыва илелдин бурунгаар шимч кининге эргежок чугула парламентаризмниң үндө тургусканнар.

Шаңгыр-оол МОҢГ төөгү материалдар ажылдап белетт

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ТӨЛӨВИЛЕЛДЕР ОФИЗИ

Бичии бөлүктөргө өөредир

Чүгле оюн методиказындан өскеде психологтуг методика өзугаар авторлуг программа-биле өөредир

Ойнап-эгелээш, үш көшкөш, ударының 355 аргазын болгаш ийи көшкөш, ударының 8 аргазын

«Амгы үениң школазы» регионалдыг төлөвилел

Теория кырында хөл-шыдыраазының эң узун бир салышкыны (партия) 5 949 көжүлүг

Көдээ черлерде 20 өөредилге организация-зында

Хөл-шыдыраазының баштайгы дөрт көжүлгери 318 979 564 000 янзы аргалыг

(Төңүзү.
Эгези 1-ги арында).

лла Артына, Президент-
рантылар фондузунче
ентелевилелдин автору,
нын арат ажил-агый-
нын ассоциациязынын
не директорунун хүлээл-
күүседип турар: "Бо

езидентиниң грантылар
зунун деткимчези-биле
малчыннарның I шуул-
эрттирп турарывыс бо.
зында сорулгавыс реги-
аразының (Алтай, Хака-
уулганын эрттирери. Бо
аалчывыс, Бурятияның
ажыл-агыйының эртем-
лел институтунун дирек-
иология эртемнериниң
Лубсан-Зонды Будажа-
шээр малдың кылымал
боозадылга дугайында
ли аажок солун болду.
а-дуржулганын өөренип,
бо ажилды шенээр бо-
р. Аныяк малчыннарның
ганынче Лубсан-Зонды
повту база катап чалаар
г бис. Ол "дорпер" деп
ксаалыг хойну хайна-
ганын чугаалады. Дүк
р дээш көдээ ишчилер
ыгдалды болгаш үени
турар. Бо хойнун дүгү
чорда-ла дүжүп калыр.
нын деңгели дыка шы-
гаш Бурятияның -46
сооктарынга шыдамык
ин демдегледди. Уксаа-
маган делгелгезинче
улусту эртемден база

үнде кыштагжыларның
айтырылганы — чырык
г хандырылгасы бо-
дык кыштагларда сугну
инге 5-6 метрни казар, а
инде 150 метрни безин
даа, суг үнмөс болуп
аныяк өг-бүлөгө — кыш-
рнатор төлевилелиниң
киржикчилеринге кара
электри чагыларының
кыштаан тудар негел-
тургускан. Суу үнмейн
удуктарның айтырын
Р-ниң көдээ ажил-агый
кожуун чагыргалары
өлээр болган. Аныяк
арның мал-маганының
ы өзүп, бодун боду хан-
п, ажил-агыйлыг апар-
р бо хүн арга-дуржулга
илеткелдерден ажыктыг
и биллип ап, улуг сонуур-
кириштилер. Социал
бөлүүвүсте 300 ажыг
жы бар. Шуулганны
р бетинде олар са-
пдарын база кириген.
даянып алгаш, бо хүн
ыларның көрүксээни
ласстарны эрттирп,

Хойлуг кижии каас, инектиг кижии тодуг

ТӨЛЕВИЛЕЛДИН АЧЫЗЫНДА КҮЗЕЛИВИС БҮТКЕН

Юлия Отукай биле Нелла Артына.

аңгы-аңгы темаларга илеткел-
дерни кылган".

РФ-тиң үндүрүг албанының
ТР-де эргелелиниң удуртукчу-
зунун хүлээлгезин күүседип тур-
рар Шолбана Өлчейбен чер, өңчү-
хөреңги үндүрүглериниң болгаш
үндүрүг харысалганының ду-
гайында таныштырган. Ол кам-
галадылга үндүрүүн өй-шаанда
азы кварталдап төлээрин кыш-
тагжыларга сүмөлзөн. Чүгө дизе
тургускан үезинде төлөвөс бол-
за, үндүрүг болгаш администра-
тивтиг харысалгага, торгаалга
онаар. Дөртөн ажыг хире кыш-
тагжылар үндүрүглерде өрелиг.
Камгаладылгалыг үндүрүгден
келир үеде пенсия хевирлет-
тинерин утпаза чугула дээрзин
база сагындырган.

Саян Кассыга Чаа-Хөл ко-
жуунун Чаа-Хөл сумузундан
"Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг"
губернатор төлевилелдин
2017 чылдың киржикчизи.
Аныяк өг-бүлө уругларын би-
чиизинден эгелеп ажил-агый-
га, мал-маганга ынак кылдыр
өөредип, кижизидип турар: "Мал
оолдаашкыны кидин түлүк. Мен
100 төрүүр хой биле 100 өшкүнү
2017 чылда алдым. Бо хүнде
малдың ниити баш саны 500
чедип турар. Боттарывыстың
хереглеливиске ижер сугну бол-
гаш малга ажыглаар сугну ырак
черден автомашинага да-
жыглап ап тур бис. Чула, дең
ачызында кежээ чырыктыг бис.
Күзүн кудукту казып бээр, хүн
батареяларын база аазаан. Өм

ишти Аржаана, мен бодум-даа
малчын өг-бүлөгө өскөн бис,
дөрт ажы-төлдүг бис. Ийи уруум
школада, оолдарым уруглар
сады барып турар. Кыштагда
өөм ишти база чеди болгаш беш
харлыг оолдарым малын када-
рып, өдзөн ээлеп артып кагды.
Алышкылар мен ышкаш кара
чажындан тура мал-маган када-
рып өзүп кел чыдар. Оолдарым
солуттунмас дузалакчыларым.
Олар ыяжын чарар, печказын
оттулар, суглаар, инек өдзөн аш-
таар... Ада-иемниң ажил-ижин
уламчылап, кыштаглап турган
черинге чаа кыштагны тудуп,
чайлаан ээлеп чор мен".

Би-Хем кожуунунун Өөк
сумузундан 2018 чылдың кир-
жикчизи 2 ажы-төлдүг Юлия
биле Андрей Отукайлар: "Кыш-
таавыс суурдан ырак жевесте.
Бо хүнде төрүүр 10 хой арткан.
Хойларның чартык кезин ийи-
тээр болган. 220 ажыг хураганы
онча-менди камгалап алдывыс.
Бо төлевилелдин ачызында
малчыннаар күзеливис бүткени
ол. Кыштаавыс Өөк хемден 5
километр черде. Хемниң чоогун-
га кыштаг тудар чер чок болган.
Ижер суувусту суурдан дажы-
лап турар бис. 70 метр сугну
кагарга, суг үнмээн. Ынчангаш
бо чылын ажилды уламчылаар
болган. Электри хандырылганын
дамчыдар генераторну садып
алдывыс. Чайлаглаар черни
шилип тур бис. Уругларывыс
ада-иевистиң чанында школа,
уруглар сады барып турар. "УАЗ-

53" маркалыг автомашинага
боттарывыстың ижер суувусту
доскаарларга дажыглап турар
бис. Төлевилелдин дараазында
киржикчизинге 200 баш төрүүр
хойну дамчыдып бээр дээш кы-
зымаккай ажилдаар бис".

Федосья биле Ай-Мерген
Тулуштар Каа-Хем кожуун-
нун Бүрөн-Бай-Хаак суму-
зундан төлевилелдин 2016
чылдың киржикчилери. Баш-
тайгыларның бирээзи Улуг-Ажык
деп черге кыштаан тудуп, эрткен
чылын 200 төрүүр хойну дараа-
зында кыштагжыларга дамчыт-
кан. Шээр малдан аңгыда саар
инектерлиг, айттарлыг. "Моон
мурнунда ижер суувусту дажы-
лап турган болзувусса, чоокта
чаа кудукту хап, сугну үндүрүп
берди. Бо чылын бөрүлөр бар-
даа болза, өршээлдиг болду. Хүн
батареязының күчүзү сайгыл-
гаан кыпсырынга-ла өй. "МТЗ-80"
маркалыг трактор мал чеминиң
белеткелиниң үезинде солут-
тунмас "демир адывыс". Бо
чылын сула, картофель тары-
рын планнап алдывыс. Чоорту
тараа, ногаа олуртуп, арат ажил-
агыйының шөлдерин улгаттырар
бис. Кышты хүр ажары-биле 50
хире тонна сигенни белеткеп
алыр-дыр бис. Кожуунга хар
элзэн кылын болур болгаш си-
генни чедер кылдыр белеткеп,
малды тургуза азыраар апар.
Ийи километр черде кара-суг
бар. Бо хире улуг деткимчени
алгаш, бергелерге торулбайн,
боттарывыстың кызыл күжүвүс-
биле бадыткаар бис. Хойлуг
кижи каас-даа, тодуг-даа болур
болгай. Ынчангаш Тываның
Баштыңы Шолбан Кара-оолга
аныяк малчыннарга ажыктыг
төлевилелди кылганы дээш
өөрүп четтиргенивисти иле-
редип тур бис".

Хой кидин түлүк төрүп турар
үеде аныяк малчыннар кажаадан
үнмөс, дүне-даа, хүндүс-даа
ында турар. Отка кире берген
хураганнарда сигенни, суланы
чиртир, сугну ижиртир, чылгаар
дусту бээр дээш ажил черле
төнмөс болгай.

"Хойлуг кижии каас, инектиг
кижии тодуг" мөөрейниң тилек-
чилерин шаңнап-мактаан. Аңаа
кожуун бүрүзүндөн 157 кыштаг-
жылар киришкен.

"Мал чеминиң белеткели"

деп шаңналга I черге Барыин-
Хемчик кожуунунун Аянгатыдан
Маадыр Куулар, II черге Таңды
кожуунунун Балгазындан Дмит-
рий Кудрявцев, III черге Кызыл
кожуунунун Кур-Черден Тайгана
Донгак, "Малдың төлүн онча
камгалааны" деп шаңналга I
черге Сүт-Хөл кожуунунун Кызыл-
Тайгадан Радмир Сат, II черге
Улуг-Хем кожуунунун Арыг-Үзүү
сумузундан Эдуард Дамдын-оол,
III черге Чөөн-Хемчик кожуунунун
Бажың-Алаактан Анай-Хаак
Иргит, "Ветеринарлыг бол-
гаш зоотехниктиг технология-
ларны сагааны дээш" деп
шаңналга I черге Мөңгүн-Тайга
кожуунунун Мөген-Бүрөндөн Чин-
гис Иргит, II черге Улуг-Хем
кожуунунун Ийи-Талдан Тай-
мир Шалган, III черге Чеди-Хөл
кожуунунун Чал-Кежигден Чойган
Араптан олар төлөптүг болган.

"Тываның аныяк малчын-
нары" деп хөй-ниити организа-
циязының хүндүлел бижикте-
рин бедик көргүзүглерлиг бол-
ган кыштагжыларга тывыскан.
Тергииннерниң санынче Эрзин
кожуунунун Нарын сумузун-
дан Сүрэн Дылбаа, Мөңгүн-
Тайга кожуунунун Каргыдан
Анай-хаак Достай, Тес-Хем
кожуундан Херел Алдын-Херел,
Сүт-Хөл кожуунунун Кызыл-Тай-
гадан Айбер Күжүгет, Каа-Хем
кожуунунун Ильинкадан Чойган-
оол Хертек, Би-Хем кожуунунун
Өөк суурдан Юлия Отукай,
Чаа-Хөл кожуунунун Чаа-Хөлден
Саян Кассыга, Кызыл кожуун-
дан Аяна Темир-Хая, Таңды
кожуунунун Дүргенден Айдың
Кыргыс, Өвүр кожуунунун Ханда-
гайтыдан Амыр-Санаа Кенен-
оол кирген.

Шуулганның ийиги чартыын-
да Тывада ат-сывы билдингир
апарган аът дериг-херексели
кылыр шевер Кур-Дагба Ланаа
хөмдөн сыдым кылырынга,
Улуг-Хем кожуундан Болат-
оолдарның өг-бүлөзи тыва дал-
ган, чинге-тараа белеткээринге,
Шуурмактан Узумаа Булчун тер-
лиг тонну быжып, даараарынга
дээш оон-даа өске мастер-
класстарны эрттирген. Кыш-
тагжылар мал оолдаашкыны,
мал чеминиң белеткели, тарып-
боозадылга, мал-маган тарыл-
гасы, үндүрүг онаарынга, арат
ажыл-агыйын сайзырадыр чээ-
лилер алырынга хамаарышкан
илеткелдер ажыктыг болганын
чугаалап, арга-дуржулганын
солушкан.

Аныяк малчыннар шуулган
соонда биезги чаңчыккан ажы-
лыңче шымнып кириптерлер.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Фестиваль-мөөрей "Авамга тураскааттым"

САГЫШ-СЕТКИЛДИҢ ХАНЫЗЫНДАН

"Авамга тураскааттым" деп фестиваль-мөөрей бистиң республиканың хей-ниити болгаш культурулуг амыдыралында көскү болушкуннарның бирээзи. Бо фестиваль-мөөрей чырык черде чуртталганың чаяакчызы ачы-буянның ава кижини алгап-мактаарының, аваларывыска ынакшылы-высты сагыш-сеткиливис ханызындан илередириниң, аваларывыстың биске чаяап бергени салым-чаяанывыстың уран чүүлге частып келириниң херечизи.

Аваларын тыва чогаалчылар боттарының чогаалдарына алгап-мактап чорааннар. Авазы ооң чүрээнде кезээде дириг чоруурун дугайында Тываның улустуң чогаалчызы Сергей Пюрбюнүң шүлүүндөн одурулгар.

.... Ийи караам
соолбаанда,
Изиг чүрээм
сооваанда,
Аяс хүнүм
ашкалакта
Авам өлбөс,
дириг чоруур....

Авазының чаяап бергени салым-чаяаны-биле артист, хөгжүмчү, шүлүкчү Орлан Дамба-Хуурактың чогаадып тургусканы "Авамга тураскааттым" деп фестиваль-мөөрей уран чүүлдүң чүзүн-баазын өңүт чөлээжинче хуула берген деп болур. Ус-шеверлер, чурукчулар, ыраажылар дээш оон-даа өске кижилер аңаа кирип, салым-чаяанының янзы-бүрү талаларын көргүзөр

аргалыг. Чижээлээрге, ава дугайында ырыны күүседир мурнунда ыраажы ону авазына тураскаатканын дыңнакчыларга чарлап, авазының дугайында чонга чугаалап, ооң ыраажы салым-чаяанын авазы чаяап берген деп медресеп билип турар. "Авамга тураскааттым" деп фестиваль-конкурстуң алыс уjur-утказы чогуу-на ында сиңген. Чүгле уран чүүлге звес, ажил-иштиң, эртем-билигннң янзы-бүрү адырларына салым-чаяанын кижилерни авалар чаяап, чырык черге бодараткан. Чогуу-на бо бодалды илередип турар боорга, "Авамга тураскааттым" деп фестиваль-конкурс Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун деткимчези-биле эртип турары ол.

Ук фестиваль-мөөрейниң суму чергелиг чадазы эрткен. Амгы үеде ооң кожууннар чергелиг чадазы республикада чоруп турар. Бо мөөрейниң үнген чери Самагалдайга Тес-Хем кожуун чергелиг чадазы апрель 19-та болуп эрткен.

Самагалдайның Каң-оол Баазаң-оол аттыг Культура бажыңының фойезинге бичии чурукчулар боттарының ажилдарын, ус-шеверлер кылган каас-чараш кылыгларын делгепкен. Фестиваль-мөөрейге келген кижилер чуруктарны сонуургап көрүп, ус-шеверлерниң кылган чүүлдерин садып алдаа турдулар. Культура бажыңының көрүкчүлөр залын "Авамга тураскааттым" фестиваль-мөөрейниң темазына хөөннөштор байырланчыг байдалга дерип каан. Хей ажы-төлдү төлөпти-биле азырап өстүрген, ажил-ишке, эртем-билигге,

культурага, уран чүүлге шылгараан Тываның ат-алдарлыг иелериниң чуруктарын тускай экранга көргүзүп турду.

Байырлыг ажыдышкын мурнунда ус-шеверлерни, бичии чурукчуларны шаңнаан. Чээр-би беш ус-шевер 102 ажилды чогаадыкчы ус-шевер чорук мөөрейинге кириштирген. Оларның кылган чараш чүүлдериниң аразындан эң эки ажилдарны шилири жюри кежигүннеринге белен звес болган. Мөөрей болган соонда, шыңгыш шилиргени олар кылган. Анна Шывыктың хол-биле кылган чүүлдери, Алдынай Салчактың даараан суй белектери, Дойнур Аржаананың аргаан ойнаарактары, Чочаймаа Минчирниң сөөктен кылган суй белектери, Светлана Баяндайның саазын болгаш картондан кылган чүүлдери дээш өскелерниң-даа ажилдары эң эки деп санаттыган. Ус-шеверлерге белектерни болгаш акша шаңналдарын тывыскан.

Бичии чурукчуларның мөөрейге кириген чуруктарының сюжеттери дыка солун. Аваларының хүн бүрүде ажил-ижин, амыдыралын олар боттарының чуруктарына көргүскен. Фестиваль-мөөрейниң республика чадазына О-Шынааның бичии уругларның чурулга школазының өөреникчилери Сайлык Сумбааның, Дарий Доңмиттиң, Самагалдайның бичии уругларның чурулга школазының өөреникчилери Сылдыс Ламажаптың, Дарый Лаажаптың чуруктарын кирип делгээр.

"Авамга тураскааттым" деп фестиваль-мөөрейниң Тес-Хем кожуун чадазының ыры конкурзунга бичии, аныяк, улуг назы-харлыг 36 ыраажы киришкен. Аныяк ыраажы Шыырап Салбакай 80 харлыг авазы Чурук Коңгуровна Натсакка "Авам сеңээ мөгөөр мен" деп ырызын бараалгаткан. Хей уруг-дарыгны азырап өстүрген ие, Тываның шылгараңгай шүлүкчүзү Зоя Намзырайның сөзүңге бот-ты-ынгыр композитор Каң-оол

Баазаң-оолдун аялг жээни "Эглип келир ку деп ыры Шуурмак ыраажы Оксана Бада күүселдезинге аяны куттулуп турду.

"Авамга тураскаат бичии ыраажылар мөөрейи Ак-Эриктен Уяна Хөвөн Самагалдайдан Энер 1-ги болгаш 2-ги черге реаттары болганнар.

Улуг назы-харлыгы аразына Ак-Эриктен Сагаан, Самагалдайдан Марат шылгарааннар.

"Профессионал ыраажы" деп номинацияга О-Шыңгыраа Ондар, Белди-дан Артыш Сагаан олар кен.

"Авамга тураскааттым" фестиваль-мөөрейниң Тес-Хем кожуун чадазының тиилчел ийи айының эгезинде Самагалдайга болуп эртер республика болгаш делегей чадазына кирип.

Шаңгыр-оол МО
Авторнуң тырттып
чуру

Спорт

Чыраа, саяк чүгүрүктөр...

апрель 20-де Чөөн-Хемчик кожуун-
төвү Чадаанадан ырак эвесте Бо-
лак ховузунга чылдың эртер аът
жы болган. Бо удаада каш янзы
туг малдарның салыгларын 26
чыл эрттирип турары бо.

Чылгы аът чарыжын Бай-Тайга бол-
жарын-Хемчик кожууннары кады
жилип алгаш эрттирген. Хемчегниң
ажадышкынынга Тываның
ынының оралакчызы Валентин Ен-
данга байыр чедирип, чылгы малдың
санының өзүп, көвүдеп турарын
ыгеди.

авада амгы үеде 83 муң 400 ажыг
бүртүктеттинген. Эң хей мал Кызыл,
ин-Хемчик, Эрзин кожууннарда бол-
лаңгыя тыва уксаалыг аъттарның
өстүрер дээш, республиканың
көдээ ишчилерге деткимчени
уруп турар. Ол ышкаш сөөлгү үш
арда республиканың кожууннарын-
лдың уксаазын тодарадыры-биле
инчилел ажылдары чоруп турар,
инелдери келир 2020 чылда бил-
ындыг-даа болза ооң баштайгы
дерин бо чылдың сентябрь 1-де,
ки турачыларны фронтуге үдээн

ТР-ниң Чазааның даргазының оралакчызы В.Ендан
тиилекчиге шаңнал тыпсып турары.

лып үндүрген. Маңнап үнерин четтик-
пейн турар малдың изиг халыынынга
аарыкчыларның, аът ээлериңиң девидеп
турары каракка көскү. Тываның Спорт
яамызының, Аът федерациязының, мар-
гылдааны эрттирип турар кожууннарның
төлээлери малдың чизезин таарып, аът
мунукчуларының дүрүм өзугаар камгалал
бөрттер шлем-биле шумненигин кичээн-
гейлиг хынап турдулар.

Аарыкчылар аразындан Өвүрнүң Ак-
Чыраадан хоочун аът мунукчузу Кутузов
Кыргыз кожуунунуң аъттарын деткип
келген.

«Аътты беш харлыымдан мунуп эге-
лээн мен, а бир дугаар киржип эгелээн
чарыштарым 60-70 чылдарда тыва ук-
саалыг малдарның аразынга болуп тур-
ган. Ынчан аныяк аъттар чүгле үш харлыг
болур, оон улуг челер малдар аразынга
база чарыштар болур, чүгле үш салыг
болур чүве. Ам бо хүнде 6-7 аңгы салыг-
ларга аът чарыштырар чүве-дир» — деп,
Кутузов Эрелчинович чугаалады.

Чөөн-Хемчик кожууннуң Бора-Бу-
лакка болган 26 дугаар эртип турар
республика чергелиг аът чарыжының
алдыгы салыының түңнели-биле 25
километрге дөрт хардан өрү назылыг
чүгүрүк малдар аразынга Би-Хемниң
төвү Турандан Мерген Салчактың база
тыва уксаалыг аъттар аразынга 25 ки-
лометрге чарыштың түңнелинде база
ол-ла кожууннуң Сесерлигден Айып
Очур оларның малдары эртип кээп, кол
шаңналдарны — «Нива» маркалыг авто-
машиналарны алганнар.

Бо эрткен аът чарыжының түңнел-
дерин кысказы-биле тайылбырлаарга
мындыг: 10 километрге челер болгаш
чыраа аъттар аразынга Тере-Хөлдүн Шы-
наа сумузундан Найдан Айдыстың ады
эргелиг ээзинге шаңналды чаалап бер-
ген, 15 километрге аскырлар салыынга
Би-Хемниң Сесерлигден Андрей Тондуп
тиилелгени байырлаан, 10 километр дөрт
хардан өрү челер аъттар аразынга Кызыл
кожууннуң Кур-Чер сумузундан Дашмир
Кууларның, 15 километрге дөрт хардан
өрү чүгүрүк малдар аразынга Улуг-
Хемниң Торгалыгдан Эртине Доржунуң,
15 километрге чыраа аъттар аразындан
Кызыл кожууннуң Кара-Чыраадан Аяс
Хомушкунуң чыраа малы эртип, бирги
черлерге тус-тузунда төлөптүг болган-
нар.

Тиилекчилерге болгаш сес аңгы байза
алган аъттарның ээлериңге 5 муңдан 100
муң рубль түңнүг ашка шаңналдарны тып-
сып, өртектиг белектер-биле шаңнаан.
2020 чылда Чөөн-Хемчиктиң Бора-Бу-
лакка 27 дугаар республика чергелиг
аът чарыжын Мөңгүн-Тайга кожууннуң
болгаш Ак-Довурак хоорайның төлээлери
эрттирер болуп, шилчип чоруур Кубокту
хүлээнип алган.

Виктория АЙМАА.

Чуруктарны Ада ТЮЛЮШ тырт-
тырган.

дөрт харлыг доруг ады бир дугаар бу-
руладып турары бо.

Республика чергелиг аът чарыжының
байзазын тудар дизе, малды шын, чогуур
үе-шаанда, харысалгалыг белеткээри
чугула деп аът ээлери-даа, мооң мур-
нунда аът малдап чораан дуржулгалыг
көрүкчүлөр-даа демдегледип турар. «Ийи
дугаар чер дээрге мээң адымның улуг
чедиишкини-дир, бодумнуң ажылымның
эки түңнели-дир» — деп, 15 километрге
аныяк аскырлар чарыжынга дууру фи-
нишке бир дугаар баскан аъттың ээзи
Чеди-Хөл кожуундан Геннадий Ондар
чугаалады. Орус уксаалыг аът үш хар-
лыында чарышка эртип турган, бо удаа-
да ол-ла түңнелин экижидип турарынга
чылгычының болгаш аът мунукчузунуң
өөрүп турары илдең.

Аът чарыжын сонургап келген
көрүкчүлөрү бедиң тейден харап көөр
чүве болза, бир-ле далай чалгы-биле
дөмей деп болур. Бора-Булактың до-
вураан чылгы-биле дөмей буртуладып,
киржикчилерниң хей-адын бедидип,
аътка сүрлүг йөрээл салып, орлан-шоваа
ырыларын, ээлгир, чараш самын бараал-
гаткан Бай-Тайга болгаш Барыын-Хемчик
кожууннарның культура одагларының
артистериниң концерт болган черинден
чарыштың финиш шугумунга чедир
чарлакчының «келди-ле!» деп үнүн
дыңнааш, мөөңү-биле чалгып чоруп тур-
да, девиденчии кончуг көстүр.

Чөөн-Хемчик кожууннуң бир улуг
назылыг чурттакчызы аныяанда аът ча-
рыштарын шоолуг сонургагас чораанын
ээлчеглиг салыгының түңнелин манап тура
бодалдары үлешти:

«Сөөлгү тос чыл иштинде үзүктел
чок аът чарыжын көрүп чор мен, мал-даа
өзүп, көвүдеп турар-дыр, маргылдааның

деңнели-даа бедип турар-дыр» — деп,
ол чугаалады.

Баштай эрткен аъттарга байза су-
нуп турар Бай-Тайганың Бай-Талдан
Илья Таргын бодунуң үүлезин кончуг
хүндүктелди, харысалгалыг деп санап
турар. Ол боду 1987 чылдан тура ча-
рыштарга адын салып эгелээн. Ынчан
колдуу тыва малдар салыглардан үнүп
турган. Чылдың-на маргылдааларга
киржикчилерниң саны көвүдеп турары
эки, аът чарыжы дээрге чылгычыларга
арга-дуржулга солчулгасы, а аныяктарга
мал ажыл-агыйының тускай чажыттарын
билип алырынга ажыктыг шөл-дүр деп
чылгычы демдегледип.

Барыын-Хемчик кожууннуң чагырга
даргазының хүлээлгезин күүседип тур-
ар Мөге-оол Ооржак кожуунда барык
9 муң аът бактаап турарын, оларның
эң хейү Хөндөлең, Аксы-Барлык, Эр-
ги-Барлык сумуларда деп чугаалады.
«Чылгычыларның кыштаглары, одар-
белчири чайлаглары чиик автомашина
чедип албас черлер болур.

Ынчангаш черле чедери берге мал
ажыл-агыйын кылып чоруур кижилерге
дөрт дугуу күштүг «Нива» маркалыг ав-
томашиналарны кол шаңналга тыпсырын
кожа чыдар Барыын-Хемчик кожууннуң
баштаар чери-биле дугуржуп алган бис»
— деп, Бай-Тайга кожууннуң чагырыкчы-
зы Алдай-Мерген Ховалыг чугаалады.

Эң дүшкүрлүг салыг улуг чүгүрүк
аъттар болгаш тыва чүгүрүк аъттар
аразында дээрзи билдингир. Бо чы-
лын улуг аъттар аразынга 25 километр
узак чарышка киржири-биле 87 малды
ооң ээлери чылгычылар демдегледип,
бүртүкедип алган. Ук салыгы Адар-Төш
арттың адаанда ырак эвес Кара-Дыт
деп черге тускайлаан кажаадан са-

ниң Аът федерациязының
даргазы Таймир Сарыглар.

тыва уксаалыг малдарның ээле-
бадыткал саавыры тыпсырын
тускай номнуң чырыкче үнерин
ин Ендан дыңнатты.

аразында «Тус черниң ипподро-
ады чалгыт берген Бора-Булак
нга чеди аңгы салыгларга 390
чарыштырган. Салыг бүрүзүнде
челер болгаш чүгүрүк малдар
че кирип орда, мурнады кирген
ы билдилиг чылгычылар ак кадак
байзаларлыг уткуп турган.

ти салыгга Тере-Хөл кожууннуң
ады эртип келген. Малдың
дыс Найдан 100 ажыг баш чыл-
кижи болду. Кожуун чергелиг
лерге ооң аъттары доктаамал
турар. Чарыштарга салыр мал-
ускай хамаарылга, ажаалда не-
рин ол демдегледип. Бо удаада
улактың элезин, довураан ооң

Россия Федерациязының айыыл чок чер албанының Тыва Республикада эргелелиниң хоочуну, курлавырда полковник, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Александр Ондарның «Бижээчи» деп тоожузу ыдыктап, актаар езулалды Сүт-Хөл кожууннуң Алдан-Маадыр суурнуң Культура бажыңыга эрттирген.

Александр Ондар Сүт-Хөлдүн Алдан-Маадыр суурже барып чорааш, орук ара кожуун төвү Сүт-Аксы суурже кирип, төпчүткен ном саңының ажилдакчылары-биле база ужурашты. Оюмаа Конзай-оолга удурткан чурт-шинчилел музейи «Бижээчи» деп барымдаалыг тоожунуң апрель 10-да кожуун чергелиг таныштырылгасын эрттиргенин тайылбырлап чугаалады.

1883-1885 чылдарда эрге-шөлээ хосталга дээш тура халыышкынны үндүрген, чагыртпаан, дүжүп бербээн деп төөгүже кирген эрес-маадырлыг чоннуң оолдарының тыва бай дүжүмөттериниң болгаш манчы-кыдаттарның дарлалынга басындырып, куду көрдүрүп чораан, эртен төөгүзүнүң дугайында тоожуну номчукчулар улуг сонуграл-биле хүлээп алган.

«Төөгү эртемнериниң доктору Юрий Аранчинның «Тыва чоннуң маадырлыг оруу» деп эртем-төөгүлүг очерктеринден база Тываның улустуң чогаалчылары Степан Сарыг-оолдун «Алдан-дургуннарның тура халыышкыны», тыва литератураның үндөзлекчилериниң бирээзи, чогаалчы, драматург Виктор Көк-оолдун «Самбажык» деп чогаалдарын номчаан мен.

Ынчалза-даа оон билип алган чүүлдеримге даянган, аңаа немей өске эртемденнерниң орус, тыва дылдарда бижээн ажилдары, шаңч-чүдүлге айтырыгларын болгаш төөгү материалдарын хандыр шинчилеп өөрөнгөш, бо төөгү барымдаалыг номну бижээн кижини мен» — деп, «Бижээчинин» автору Александр Ондар Сүт-Хөл кожуунуң библиотека ажилдакчыларына тайылбырлады.

Улаштыр Алдан-Маадыр сумузунга чеде бээривиске, сценаны номнуң чурук каасталгасын дүүштүр дерип алган, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Александр Ондарның сөөлгү алды чыл дургузунда бижээн номнарын делгээ: «Авам ачам төөгүзү — тыва чонум төөгүзү», «Даң хаязында амыдыралдың агымы», «Манчүректен дазыл тырткаш...» база ол хүн ыдыктадып байырлап турар «Бижээчинин» ак кадак-биле ыдыктап, эң көскү черде делгеп салган.

Сумунуң уран чүүлге салым-чаяанныг кижилери — школаның өөреникчилери, башкылары ыры-самны бараалгаткан соонда, Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Клавдия Донгак чогаалчы Александр Сүүр-оолович Ондарның допчу намдарын чыылган чонга таныштырган.

Дараазында Сүт-Хөлдүн баштыңы Юрий Бызытпаа Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, «Бижээчи» деп номнуң автору, чаңгыс чер-чурттуу Александр Ондарның кожуунуң социал-экономика амыдыралына кириген үлүг-хуузу дээш Сүт-Хөл кожуунуң хүндүлүг хамаатызы деп атты тывыскаан.

«Мындыг бедик, хүндүлүг атты тывыскаан дээш улуу-биле өөрүп четтирдим, чонум. Ам-даа Сүт-Хөл кожуун, Алдан-Маадыр, Манчүрээмниң ажил-иши чону, оларның төөгүзүнүң дугайында чогаалдарымны бижиримни кызыдар мен, чогаадкчы бодаалдар-ла хөй» — деп, Александр Ондар харыы сөс алгаш чугаалады.

— Алдан-Маадыр суурга болган Александр Ондарның чырыкче үндүрген «Бижээчи» деп тоожузу актаар, ыдыктаар езулал ала-чайгаар эртем-практиктиг

конференцияже шилчип, делгереңгей солун сайгарылгалыг дыңнадылганы, илеткелдерини школаның башкылары, ном саңының ажилдакчылары кылган.

«Тоожуда Хемчик хемни өрү алзы Чыргакы, Чыраа-Бажы, Чер-Чарыктыг, Бош-Даг, Бижиктиг-Хая, Хорум-Даг, Кара-Даг, Алдыы, Үстүү Ишкиннер, Ак, Алаш, Манчүрек дээш оон-даа өске черлер аттарын киригени амгы үеде чурттап чоруур салгалдарга, бистерге, маадыр өгбелери дээш улуг чоргааралды оттурар.

Эрес-дидим оолдар, Алдан-Маадырларны, тос эрээ-биле шаажылап турарын, караа-биле көргөн 16 харлыг хуурак оол, туттуруп байысааткан алдан-маадырларның «Бижээчи» деп шолалап кааны, Ак, Манчүрек ол ынчаар чурттап чораан Сержинмаа кадайның огу, 60 маадырларның удуртукчуларының бирээзи болур Намнан деп даайлыг Ондар Оонакай огу Тежекениң салым-чолунуң дугайында «Алдан-Маадыр суурда библиотека эргелекчизи Галина Хомушку илеткелди кылган.

«Автор бодунуң чогаалында номчукчуларның сагыш-сеткилинге чоок, оларның угаан-медерелинге үр үеде олчаан таңмаланып артып калыр омур-хевирлерни, төөгүлүг болуушуннарны чедимчелиг бижээн. Деңнелге, диригжидилге, чуруп хөөредиди дээш чогаалдың өске-даа уран-чечен аргаларын ажыглап турар. Оон чижээне бирги эгеде бир домакты кирип болур: «Агаар-бойдуштуң өскерлип, сугулдап, кадыгланым турары-даа арат-чоннуң амыдыралы-биле акташ бооп чадаваз». Мында «сугулдап», «кадыгланым» деп метафораларны чиге, тода кылдыр чоннуң амыдыралының аар-берге болуп турарына деңнеп чурааны онзагай.

«Бижээчи» деп тоожуда деңнелгелерни база хөйү-биле ажыглаан, оон чижээне дараазында домакты кирип болур: «Хаа, 17 харлай берген ыт огулдур бе, бо? — деп, бошка кадай «күскеже шүүргедеп, халдаан хартыга» ышкаш, оолдун уунче бажын ээлдиргеш көргөн...

Оон аңгыда чогаалда эргижирээн сөстөрүн хөй ажыглаан. Чижээ, ол үеде бай-дүжүмөттер болгаш кожуун, суму чергелиг эрге-дужаалдыг кижилерни амбын-ноян, мээр, чаңгы, хүндү деп адап турган. Оон-биле чергелештир тос эрээни хевирлери, ол ышкаш эрги Тывага «хил» деп сөс амгы үеде болза күрүне кызыгаары деп билишкин болур дээш оон-даа өске чижектерни чогаадылглар, эдертиглер бижиригге база уругларның чугаазын сайзырадырынга, сөс курлавырын байлашкыдарынга чугула чепсек деп билип, көрүп турар бис. Ылаңгыя методиктиг сүме кылдыр база ажыглаарына башкыларга кончук ажыктыг болуп турар. Ол дээш чогаалчыга улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илереттис. Бо дээрже чогаалдың уран чечен дылының талазы-биле Алдан-Маадыр ортумак школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы Зоя Ондарның дыңнадының кыска допчулалы-дыр.

«Александр Ондарның «Бижээчи» деп тоожуунда маадырларның омур-хевир эрес-дидим, быжыг тура-соруктуг кылдыр чуруп көргүскен.

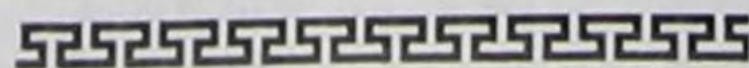
Кол маадыр Тежекениң омур-хевир: Ол шыдамыккай, быжыг туруштуг, перуксүмээр-даа бол, орлан-шо-ваа аажы-чаңгы, аптара дег делгем херектиг, кирбей салдыг, хып турар коргунчуг көрүштүг...

Салчыңмааның омур-хевир: Бор-баксымаар арынның, чиңгежек дорт бад-дып келген думчуунуң бажы хертеш кыны берген, чугажак кызыл эринерлиг, улуг кара кыдырык карактарлыг. Хүлүмзүрүп,

Александр Сүүр-оолович Ондар 1954 чылдың февраль 12-де Сүт-Хөл кожу Ишкин-Аксы суурга башкылар Сүүр-оол Хүргүлекович-биле Деспи Санаеваның бүлезинге төрүттүнгөн. 1971 чылда Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыг хоорон дугаар школазын дооскан. Куш-ажылчы намдарын ол-ла чылын «Тываның анык солуну» литературалыг ажилдакчызы деп ажил-хүлээлгеден эгелээн.

Баштайгы шүлүүн 9 харлыында Улуг-Хемниң Ак-Туруг школазының 2-ги клас тургаш шөнеп, бижээн. 11 харлыында «Тываның аныктары» солунга бирги парлаткан. Оон эгелээш-ле, шүлүктери, чечен чугаалары республика солунга удаа-дараа парлаттынып турган. Бичии школачы оолчугаштың чогаадкчы чаяанын эң баштай чогаалчы Монгуш Өлчей-оол эскерген болгаш үнелиг чагы берген.

1972-1974 чылдарда шериг албан-хүлээлгезин Курил ортулуктарына кызастаазына эрттирген. 1973 чылда «Оожум океанда кызыгааржы» деп орус бижээн чечен чугаазы солунга редакцияның бедик үнелелин алган болгаш чү үнгөн.

чайнай бээр, чаактарында сыртылааштары ойнап турар, дурт-сынының хөнүзү, хем иштинде дээрже шаштыккан чинге чаш шет ыяшты сагындырар...

Тежекениң Намнан даайының омур-хевир: калбак-делгем херектиг, мөчөк-мөчөк шыңганнары ол-бо бырлаңайнып, шимчеп турар, кирбей кара салдыг эрниң агжагар чоон салаалары ам база оон хыл боостаазын сегирип алыр деп келген ышкаш сагындырган... Дүлгээзиниң, сорунзалыг хүлүмзүрүг чайнаан, ийи кылаң хөлчүгөш дег карактарлыг...

Кижини амытанның быжыг тура-соруун Тежекен эки билер. Оон карактарына моорадыр шаажылаткан Амдыкай, Сен-дижап, Дажыма, Кадарчы болгаш өске-даа айгалдар көстүп келген. Чамдык эрлер шуут бук-даа дивес олчаан ыт чок моорап каар. Бир чамдыктары алгы-кышкы болза-даа огулуг харыы бербес, сөс ышкынмас. Шынап-ла, тыва дургуннар эри-шаажы, хилинчек-човулаң эртсе-даа, чаңгызы-даа буруулуг мен дивээн, кым-даа хосталгада арктан эштериниң дугайында өчүк бербээн...

Чогаалда эр кижилерниң омур-хевирин кээргенчиг, эрге чок кылдыр көргүскен-даа болза, чоорту олар эрес-дидим, мерген угаанныг чоннуң төлөптиг оолдары апаар. Маадырлар келир үеде хостуг чуртталганы чедип алгаш, хамааты дайынынга тулчул, аңаа киришкен соонда, тайбың амыдыралче-даа шымын бээрлер. Үжүк-бижити өөренип ап, эртем-билигилгиде апаарлар. Сууржуң амыдыралга катчып, бажың-балгат тудуп, чоннуң хуралдарына олуржуп, Ада-чурттуң Улуг дайынынга боттарының үлүг-хуузуң-даа кирирлер. Эр кижини чечектиг, дузааргак, бергелерге торулбас кылдыр «Бижээчи» деп тоожуда көргүскен дие чазыг болбас. Чогаалда маадырларның омур-хевирин Алдан-Маадыр ортумак школазының тыва чогаал болгаш дыл башкызы Алена Ондар мындыг илеткелди белеткеп алган болду.

«Александр Ондарның бижээни тоожунуң бирги эгезинде «Тос эрээ» дугайында бижип турарын номчукчу дораан эскерип каар. Тыва чон 1757 чылдан эгелеп, манчы-кыдаттың Цинь империязынга чагыртып, оон дарлалынче кирген. Цинь хаан төрөзи 3 век азы барык 300 чыл дургузунда эжелеп алган чурттарын чагырып келгенин төөгү бадыктап турар. Оларга — Манчжурия, Тибет, Моол база сөөлүндө барып биче буурай тыва чон кыдат эжелекчилерниң чагыргазының адаанче кирген.

«Бодунуң эрге-чагыргазын быжыктырып, турумчудуп алыры-биле эжелеп алган чурттарына Кыдаттың хаанныг күрүнези 40 ажыг эрин-шаажылаалдыг хевирлерин ажыглап турган. А, Тыва биле Моолга 9 аңгы каржы-дошкун шаажылаалды каразыттырып буруудаттырганнарга удур ажыглап, бай-дүжүмөттерниң кызыгаар чок чагыргазын илередип турган. Ол үеде эрге-чагырганы тыва феодалдар, бай-хөреңгитен кижилер тудуп турган. Олар кыдат дарлалдың албан-үндүдөн хостуг болгаш кандыг-даа яла, эридел-шаажылап оонавас чораан. Моон алгаш көөргө, тыва феодалдар-биле кыдат эжелекчилер бир баг азы кады эптиг-деминиг, бөдүүн тыва араттарны дорамчылап чорааны билдинип кээр. Эрте-бурунгу шагда тыва чоннуң эң ыдыктыг 9 деп саны, тос аңгы каржы болгаш кээргел чок шаажылаалдың чепсээнче шилчээн.

Тос эри — сапсылгалаары, кымчылаары, саактаары, сайга олуртуру, манзылаары, шаагайтаары, шиш кулузунарны дыргактарының адаанче кири кагары, каракче хыл улары, ооргазынга хаг кып-

сыры дээш бол-ла бүгү шаажыла тыва омактыг бай дүжүмөттер, кыдаттар-биле кады деңге кут турганының дугайында Тываның Маадырлар аттыг националмуз Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суурда салбырының эргели Янна Ховалыг «Тос эрээ» деп илеткелдине дыңнаткан.

Төөгү-барымдаалыг тоожу «Бичии» кол маадыры, Ондар Тежекениң огу Алдан-маадырларның шөлээ хосталга дээш араттарны халыышкынын көргөн херечизи Бистин улуг өгбөвис 2 уругну өстүрүп каан, а олар бистин кыргыларывыс: Куулар Күскелмаа Тежекениң база Ондар Ала-Хой Тежекенин

Ийи угбашкының ажы-төлүнүң, кыстары ажыл-агыйның аңаа адырларында шылгараңгай ач чоруурлар. Оларның чүгүле үнүктү саны безин 300 чеде берген. О аразында башкыларның салгы, КТРК «Тывада», Кызыл судунда, эмнелгелерде, ИХЯ-да ноярск крайның Минусинск хоочагыра черинде юрист, туду «Анык өг-бүлөгө — кыштаг» гүбн төлөвилелиниң киржикчилери, члар дээш кымнарны чок дээр бол.

«Хүндүлүг Александр Сүүр-оолдун бижээни чогаалыңар чон соонда, ада төөгүвүсче ажыдып, улуг өгбөвисти сактыринче кыйгырганыңар дээш улуг четтирдис. Шынын чугаалаар Бо тоожу чырыкче үнмейн турда, төөгүвүс, аңаа хамаарышкан да айтырыгларны билбес чораан-да Бо болуушкун келир салгалдарга ажыктыг. Оларга ада-өгбөвизиниң тайылбырлап берип, ону утпайн чагайып-сургаары чугула. Алдан-Маадыр ортумак школазының географ башкызы Аяна Куулар номнуң кыдыры Ондар Оонакай огу Тежекениң салгалдарының дугайында мы солун дыңнадыны кылган.

РСФСР-ниң Улус өөредилгелер алдарлыг башкызы Светлана Бычкунуш-ажылдыг хоочуну Зоя Монгуш-хевирлери деп тоожунуң автору Александр Ондарның угбазы Байза Дамды Ондар база боттарының бодаалдарына үлөжип, анык-өскөнгө ужура-дом чырыкче үнүп келгенинге ө четтиргенин илередип, Оонакай Тежекениң база оон уруглары Куулар, Ала-Хой Ондарның дугайы солун сактышкыннарны база чугаалады.

Тываның Чогаалчылар эвилели кежигүнү Александр Сүүр-оолович Ондар чаңгыс чер-чурттугларына четтиргенин илереткен. «Аванмын төрөөн думмазы, 85 харлыг угбам, 3 төөгүнү кончук эки билер Байза Дамды Ондар эвес болза, бо «Бижээчи» даа база өске-даа номнарым бижикмес, чырыкче үнмес турган. Ынча угбамга өөрүп четтирдим».

«Бижээчи» деп тоожуну ыдыктап байырлаар езулал, ол ыдык сайгарылгалыг эртем-практиктик конференцияның соонда чогаалчыга чачер-чурттуглары номнуң 2-ги кебижири ол ышкаш орус, моол дылга парладып үндүрериниң дугайы санал-оналдарны кириген. Чүгүле чонму парладып үндүрүп алыры а хөреңги талазы-биле кончук бергелер тырыг болуп чүве. Ындыг-даа болза база өөренип көөр мен дээрзин тоожу автору Александр Ондар алдан-маадырлар-биле ужуражылга үеин харылаан.

Кижилер болгаш чылдар

Чаа автор

Тыва чоннуң аразында чогаал чоруур, янзы-бүрү адыр-адыр ажилдап чораан хоочун-бар. Оларның салгалдарга тырып каар "өнчүзү" үнелиг, адызы "алдын үүжө" деп аттынар.

Бот-тывынгыр чогаалчылар-ыс кожууннарда, суурларда тал чоруур болгаш, хей чонга билдингир звес. Совет үеде үн хергелели улуг турда, чаа чылдар, чырыкче чаа үнген чоруу-биче номчукчулар ара-тарай бээр турган. Ынчал-чогаалчының арнын көрбейн-т-сывын кижиге таныыр апар-ай. Амгы үеде чогаалчы сеткил-хөңнүн илереткен, үндүр сөглээн чогаалдар-бодунуң акша-хөреңгизи-биле чоруур. Оларның номна-мгле ийи-чангыс билер кижиге-номчуур. Ном-дептер садып-чараш чаагай чаңчылдың-тундурганы хомуданчыг. Чоокку хүннерде Бай-Тайга

кожууннуң Тээли суурга 42 чыл башкылап ажилдап келген хоочун Анчымаа Санымааевна Хертекке Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү биледин чедирип чорааш, ооң чырыкче үндүр парладып алган номнары-биле таныштым. Сөөлгү чылдарда Кызылда уруунуң чанында чурттап чоруур кижиге. Ук чогаалчының 2016 чылда үндүрген "Октаргай болгаш кижиге", 2017 чылда катап үндүрген "Өгбө чагы" деп номнарын Кызылдың "Южный" микрорайонда С.Есенин, төпте А.С. Пушкин аттыг ном саңындан чагы-дып номчууруңарны сүмелээр-дир мен. Тыва чогаал, төөгү, бодун эртеми деп кичээлдер эртип турар эге класс өөреникчилеринге хей-ле ажыктыг чүүлдерни бижээн, үндезин дыл-домаавыстың сайзы-ралынга херектиг номнар. Анчымаа Хертекке моон-даа соңгаар кадык-шылы быжыг, демир-үжүү чидиг болзун деп йөрээп, ооң бир чо-гаалын номчукчуга бараалгаттым.

Нина СЕРЕНОТ,
Чогаалчылар эвилелиниң
кежигүнү.

Тывалаңар

Улуг, биче тыва кижиге — дөгережи!
Уругларже оруставайн тывалаңар.
Чараш сөстүг уран-чечен дылывысты
Чажындан-на өөренип, дыңнап өссүн.

Тыва дылга чугаалашпас болзувусса,
Дылывыс шуут чиде берип база болур.
Көвей санныг, улуг чоннар дылдарынга
Хөмүрээрти бастырбас дээш, тывалаңар.

Тыва кижиге төрзэн дылын билбес боору
Дылывыстың чидериниң демдээ ол-дур.
Өгбелерниң төрзэн дылын салгалдарже
Өөредип, дамчытпайн баар кижиге ол-дур.

Ажы-төлгө төрзэн дылын өөредири
Ада-ие хүлээлгези дээрзин утпа.
Оода-ла өг-бүлөгө уругларже
Оруставайн тыва дылга чугаалаңар.

Дылын уткан биче чоннар делегейде
Дыка көвей — ону бодап, кичээниңер.
Төрзэн тыва дылывысты чидирбейн,
Төөгүге арттырар дээш, тывалаңар.

Тыва чугаа тоол чурту Тывавыска
Дыңналбастап, читпезин дээш, тывалаңар.
Дылын уткан биче чон деп адатпас дээш,
Тывалаңар, дылым бо дээш, тывалаңар!

Үлгедиг болгаш яла

ООРЛААШ, САДЫПКАН

Кызыл хоорайның херээжен чурттакчы-зы таныыр улузунуң бажыңдан СКО-О деп карабин аңчы боону оорлап алгаш, ону 3000 рубльга садыпкан дээрзин баштайгы истелге органнары илереткен.

Кызыл хоорайның прокуратуразы ук ха-маатыны оттуг чепсекти оорлаан, бодунга ап чораан, садып-саарган деп буруудаткан ке-земче херзэн Кызыл хоорай судунче чоруткан. Суд ону РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 222-ги

чүүлүнүң 1-ги кезээ болгаш 226-гы чүүлүнүң 1-ги кезээнде көрдүнген кем-херектерни үлгеткенинге буруулуг деп санааш, ооң мур-нунда аңаа хамаарыштыр Сүт-Хөл кожуунуң эптештирилге шийткелчизиниң үндүрген шийт-келинде яланы кадыпкаш, хосталгазын 3 чылга казаан. Шийткел хоойлу өзугаар күш кирген.

Сайлык ЯМБИЛЬ,
Кызыл хоорайның прокурорунуң улуг
дузалакчызы.

ИХЯ дыңнадып тур

ХООЙЛУГА ДҮҮШПЕС

Эрги-Барлык суурга полицияның участ-ток төлээзи профилактиктиг ажылдар үезинде 56 харлыг хамаатының чөлшээрел-биле эдилеп чоруур оттуг чепсезн шын шыгжап турарын хынап турган.

«Лось-7» маркалыг боозу сейф иштинде чок болган, бодунуң төрелинге бичии када берип каанын ол тайылбырлаан. Полиция ажылдакчылары ол-ла суурнуң чурттакчызы болур ооң төрелинден боону хавырып алган. Ол хамаатының бодунда чөлшээрелдиг «Сай-

га-410» деп боозу бар. Баштайгы боонуң ээзин-ге хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 222-ги чүүлүнүң 1-ги кезээнде көрдүнген кем-херек-биле «Оттуг чепсекти болгаш ок-чемзекти хоойлуга дүүшпес өзү-биле дамчыт-каны» дээш кеземче херзэн оттурган. А боону дилеп алган төрелинге хамаарыштыр про-цессуалдыг ажылдарның түңнелинде чогуур шийтпирни хүлээп алыр. Кеземче херзэниң истелгези уламчылап турар.

ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Полицияның участок төлээзи Өвүр кожуунуң Дус-Даг суур чоогунда малчын аалга профилактиктиг хемчег эрттирип тургаш, 46 харлыг хамаатының чөлшээрел чокка шыгжап турганы «ИЖ-18» деп марка-лыг 2 боону болгаш ок-чемзекти тып алган.

Бооларга экспертиза эрттирери-биле ТР-ниң ИХЯ-ның эксперт-криминалистика төвүнче чорудупкан. Хоойлуга дүүшпес өзү-биле боону ону кадагалап-шыгжап турганы дээш РФ-тиң Административтиг эрге-хоойлу дүрүмнерин хажыдар чоруктар дугайында кодекизиниң 20.8 чүүлүнүң 6-гы кезээ-биле протоколду тургускан.

Тыва Республиканың ИХЯ-зы оттуг чепсек-

ти, ооң кол кезектерин, ол ышкаш ок-чемзекти хоойлуга дүүшпес өзү-биле садып алганы, дамчытканы, садып-саарганы, кадагалап-шыг-жааны, дажыглааны азы бодунга ап чорааны дээш кеземче харысалгага онаажып болур дээрзин сагындырып турар.

Шак ындыг чүүлдерни бодунуң эки туразы-биле дужаап берген кижини кеземче хары-салгага онааштырбас дээрзин РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 222-ги чүүлүнде айтып каан. Бир звес оттуг чепсекти, хамаатыны тудуп турган үеде азы истелге ажылының үезинде тып, ха-вырган болза, эки туразы-биле дужаап берген деп санавас болур.

ТР-де ИХЯ-ның парлалга албаны.

КЫЗЫГААР ЧООГУНДА МАЛЧЫННАРГА

Тес-Хем, Эрзин, Өвүр кожууннарда мал-маганныг улуска хамаарыштыр хыналданы Россияның ТР-де Федералдыг айыыл чок чорук албанының Кызыгаар эргелелиниң болгаш Хакас, Тыва Республикалар биле Кемерово областа Ветеринария болгаш фитосанитария хайгааралының федерал-дыг албанының ажылдакчылары эрттирип турган.

Ниитизи-биле 90 малчыннарның хонашта-рынга баарга, бода малдарының шуптузунуң имнери чок болган. Шээр малдарның чүгле эвээш кезии им-демдектиг, чылгы малдың чамдызының таңмалары чок, чүгле кезек аъттарда чиптер салып кааны билдингир.

Россия Федерациязының хоойлужудулга-зын хажыткан факт-барымдаа-биле РФ-тиң Административтиг эрге-хоойлу дүрүмнерин хажыдар чоруктар дугайында кодекизиниң 10.6 чүүлүнүң 1 кезээ-биле протоколдарны

тургускан. 29 хамааты административтиг ха-рысалгага онаашкан.

Малды чизелээр болгаш ооң өң-чүзүнүн то-дарадып айтырын шийтпирлеп каан норматив-тиг эрге-хоойлу актыларының негелделерин малчыннарга тайылбырлап берген. Малдың халдавырлыг аарыгларының: чараалаар, калчаа аары, блютанг, хаваннарның африка чумазының көскү демдектерин болгаш оларга удур хемчеглер дугайында кичээндирилгил бижиктерни берген.

РФ-тиң Күрүне кызыгаарының чоок-кавы девискээрлеринге мал-маганын кадат чокка хостуг одарладып, оларның Моол девис-кээринче эртип чоруй баарын болдурбас дугайында шупту малчыннарга дыңнадып, профилактиктиг ажылды эрттирген.

Россияның ТР-де Федералдыг айыыл чок чорук албанының Кызыгаар эргелелиниң парлалга албаны.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрацию муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва о предоставлении земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов, с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Булун-Терек, ул. Ховалыг Сайын-оол, дом 15, общей площадью 700 кв. м. с кадастровым № 17:14:0301011:211 (Постановление администрации муниципального района Чаа-Хольский кожуун от 15.12.2017 г. № 452).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 23.05.2019 г.

Администрацию муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва о предоставлении земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов, с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Бавуу Тюлюш, д. 15, общей площадью 1007 кв. м. с кадастровым № 17:14:0101027:276 (Постановление администрации муниципального района Чаа-Хольский кожуун от 28.03.2012 г.).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 23.05.2019 г.

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении в аренду земельного участка сроком на 20 лет с кадастровым номером 17:04:0302001:233, из земель населенных пунктов расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Кундустуг ул. Найырал д. 31, с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сел, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по пятницу с 9.00 часов до 13.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам строительства и контроля Олет А.А.

Байыр чедиришкени

Бистиң ынак ававыс, хоочун башкы, журналист, Чадаана хоорайның хүндүлүг хамаатызы **Ольга Доржуевна САЛЧАК** апрель 24-те 70 харлаан юбилейин демдеглээр. Ававыс 3 ажы-төлдүң ынак авазы, 6 уйнуктуң кырган-авазы.

Арат чоннуң аразынга эгин-кожа
Арыг, шынчы иженип-лө чордун, авай.
Өвөрдүп кижизиткен сургуулдарың
Өөрүшкүзүн илередип чоруурлар-дыр,

Дуңмаларың доозазын өглөп баштаан,
Дузалыг-ла, буянныг-ла угбазы сен.
Удуртукчу, кандыг-даа бол ажылдарга
Улуургавас, онза чараш бүдүштүг сен.

Сеткили ак, буян бүргээн ававыска
Чөргө чедир мөгөйбишаан,
Аас-кежик, кадыкшылды күзөдивис.
Аравыска хөй-лө чылда чуртта, авай!

Ажы-төлү, кензэттеринден.

**Хүндүлүг чонувус силерни сураглыг
мөгө Дапыл Анянович ООРЖАКТЫҢ
чырык адын мөңгөжиткен
тураскаалының байырлыг
ажыдышкынынче чаладывыс.**

Ол спорттун национал хевирлеринге (тыва хүрешке) РСФСР-ниң спорт мастеринге кандидат. Тыва АССР-ниң Наадымнарының 1966, 1969, 1970, 1976 чылдарда тиилекчизи. «Шын» солуннуң шаңналы дээш хүрештерге 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1971, 1975 чылдарда шүүлген.

Болур чери: Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурнуң стадиону.

Болур үези: 2019 чылдың май 1-де эртенгиниң 10 шакта.

Төрелдер комитеди.

Телефон для размещения
рекламы, объявлений,
поздравлений в газете
«Шын», «Тувинская
правда», и на телеканале
«Тува-24» 8(394)2-18-10,
3-39-45.

Редакция принимает
заказы на съёмку коротко-
метражных фильмов.
Электронная почта:
reklamashyn@mail.ru;
tyuvra@tyuva.ru

**Шамбалыг ортумак школазының
55 чыл юбилейи**

апрель 27-де 10 шакта болуп эртер.

Школага ажылдап чораан башкыларны,
ажылчыннарны база доозукчуларны
чаладывыс. Тел. 8-923-541-19-82

Оргкомитет.

Диплом и приложение, выданный на имя **Нам-най Шенне Чечен-ооловны** ФГБОУ ВПО «Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова» РС №22588 от 29 июня 2013 года, рег. номер ВО-13/265 от 10 июля 2013 года, считать не действительным.

ГБПОУ РТ

«Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на

Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1-й четверти терия подготовка – 1 месяц
Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бух – 2 недели
Оператор ЭВМ – 2 недели
Основы работы в сети интернет – 2 недели
Секретарь делопроизводитель – 2 недели
Тракторист-машинист категории «ВС»
Фермер-предприниматель – 2 недели
Фотошоп – 2 недели
Электросварщик – подготовка, переподготовка на ра

А также набираем курсы выходного дня:

«Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия» – суббота, воскресенье с 9.00 до 15.00

Начало работы курсов по мере комплектования

Справка по телефону: 2-72-32; 8-923-551-8888; 8-923-263-17-31

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Таңды кожуунуң Кочетов ортумак школазын 1966-жылдан дооскан **Владлен Кара-оолович ТЮЛЮШТУҢ** адын кан А 185025 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдуу ону күш чок деп санаар.

Владимир Чембий-оолович МОНГУШ

Владимир Чембий-оолович МОНГУШ 49 харлыында аарыгның уржуундан чырык өртемчейден, чоок кижилеринден, дөргүл-төрелинден элекке чарлып чоруткан.

Ол 1969 чылдың декабрь 23-те Кызыл хоорайга төрүттүнгөн. Ак-Довурактың 3 дугаар школазын дооскан соонда, Томск хоорайның лампа заводунга ажылдап турган. Шериг албан-хүлээлгезин Воронеж хоорайда турар авиация шериг кеззэнге 1990 чылга чедир эрттирген.

Шеригден халажып келгеш, Кызыл хоорайның Почта эргелелинге чолаачылап ажылдай берген. Кыска назынын ынак мергежилдинге – профессионал чолаачы ажылынга тураскаадып, аңгы-аңгы организацияларга машина мунуп чораан. Кызыл хоорайның эмчииниң «Дүрген дуза» станциязы парлалга албанынга болгаш амыдыралының сөөлгү хүннери боду хуузуна таксист болуп ажылдавышаан, машина-техника ажылдарны бедик мергежилдиг кылып чораан.

Ол өг-бүлелиг, үш кыстың, бир оолдун ынак ачазы. Хей Жень Тяваның Президент кадет училищезинде 7-ги класстын.

Владимир Чембий-оолович чурттап чораан назын бүлөзүңгө, ажы-төлүңгө, дөргүл-төрелиңгө, эш-өөрүңгө, черт-даа эки сеткилдиг, ээлдек-эвилең, дузааргак, толтуг-томаанниг, биче сеткилдиг, чазык-чаагай кижиге чораан. Ооң аныяк на-бистен чарлып чорутканы кончуг хомуданчыг болду. Владимир Чембий-оолович Монгуштуң чырык омур-хевири кажан-даа утту-бистиң сеткилдеривиске артып калыр.

Кады төрөзүннери, төрө

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11250 экз
Үндүрүлгениң тиражы: 3700 экз

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Редактор — 2-01-35.

Редакторнун оралакчызының
хүлээлгезин күүседип турар М.О. Ондар — 2-17-91.

Секретарь (А.К. Куулар) — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Реклама, чарлал килдизи (С.С. Кузугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нитилен-политиктиг болгаш социал айтырылгар (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш,
корр. Ш.Н. Ховалыг).

Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагбы).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40601810600001000001
УФК по РТ (И/СЧ 30126546360)
БИК 049304001 ИНН 1701062430
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва,
г. Кызыл.
ОГРН — 1191719000395

Государственное автономное
учреждение Республики Тыва
«Издательский дом «Тыва-медиагрупп»

Солунуң «Тываполиграф» КХН-ге парлал-
(Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдар
торларының бодолдары редакцияның түрү-
дүүшөйүн барып болур. Айыттыг сангары
өскө-даа фактылары, дындагылары дээш
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлалгаже дузааргакы
график өзүгээр — 18.00, херек кырында — 19.00
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефоны дээр